

Aansluiting Engels Basisonderwijs-Voortgezet onderwijs

René Klunder

Samenvatting

Engels is sinds 1986 een verplicht vak in het basisonderwijs. Uit literatuuronderzoek blijkt dat er, landelijk gezien, problemen zijn rond de aansluiting van Engels in het basisonderwijs en Engels in het voortgezet onderwijs. Naar deze aansluitingsproblematiek is een onderzoek uitgevoerd, waarover in dit artikel verslag wordt gedaan. Ingezoomd wordt op de Christelijke Scholengemeenschap Het Noordik, afdeling Vroomshoop. De te beantwoorden vraag was: Speelt de aansluitingsproblematiek op lokaal niveau ook een rol en, zo ja, wat zijn mogelijke verbeterpunten?

Alle leerkrachten van groep 8 van de 16 voedingsscholen van CSG Het Noordik werden aangeschreven. Zij kregen een vragenlijst voorgelegd. De vier centrale thema's waren: de eigen school, de leerkracht die Engels geeft, de methode en de aansluiting Engels BO/VO. Tien scholen retourneerden ingevulde vragenlijsten. Ook de vier docenten Engels van CSG Het Noordik te Vroomshoop kregen een vragenlijst voorgelegd. Ook zij beantwoordden vragen over voornoemde thema's. Uit analyse van de resultaten bleek dat ook op lokaal niveau er volgens de respondenten sprake is van een aansluitingsproblematiek.

Inleiding en probleemstelling

Engels is sinds 1986 een verplicht vak in het basisonderwijs. Zo werd gehoor gegeven aan de roep om meer aandacht voor de moderne vreemde (wereld)taal Engels in een toenemend internationaal verkeer, waarin Nederland graag een belangrijke rol wil spelen. De basisfilosofie achter de invoering van Engels in het basisonderwijs was een ononderbroken vijfjarig basistraject voor de belangrijkste moderne vreemde taal voor alle 10 tot 15 jarigen. Van een ononderbroken leerweg is echter nog steeds geen sprake, zo blijkt uit een onderzoek dat is uitgevoerd door Edelenbos (1993).

Al sinds mensenheugenis is de overgang van het lager onderwijs/basisonderwijs naar het voortgezet onderwijs onderwerp van zorg en discussie. Kinderen van 12 jaar stappen de nieuwe wereld van Engels in het voortgezet onderwijs binnen en komen al snel tot de ontdekking dat van doorlopen geen sprake is, zo constateerde Van Toorenborg (2003). In de brugklas wordt vaak meteen begonnen met schriftelijke toetsen waarbij de leerlingen correct moeten kunnen spellen, maar schrijfvaardigheid is geen kerndoel voor Engels in het basisonderwijs (Eibo). Bij Eibo ligt het accent op communicatieve vaardigheden als spreken en luisteren. De roep om verbetering is dus nog steeds actueel. Welke zaken spelen een belangrijke rol als het gaat om de aansluitingsproblematiek met betrekking tot het vak Engels? Een hele waslijst aan knelpunten is op te noemen: kerndoelen Engels basisonderwijs, evaluatie-instrumenten, nascholing leerkrachten basisonderwijs, vakleerkrachten, rol van Pabo's, tijd voor Engels, beginleeftijd vreemde talen, methoden, voertaal, afstemming tussen basis- en voortgezet onderwijs, portfolio, uniciteit en didactische continuïteit. Hieronder wordt in het kort op deze punten ingegaan.

- *De kerndoelen* benadrukken in verreweg de meeste gevallen communicatieve doelen als spreken en luisteren (Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 1991). De nieuwe beknopte doelen van augustus 2005 leveren weinig sturing op voor de leraren (BO/VO) en voor materiaal- en toetsontwikkelaars. De leraar Engels in het VO zal verder moeten gaan waar het BO is opgehouden. Er zal meer gemeenschappelijkheid in het minimumaanbod moeten komen van alle toeleverende scholen. De leerstofaanduiding moet helder zijn.
- Engels is niet opgenomen in de CITO-eindtoetsen voor de basisschool. Dat heeft tot gevolg dat de school geen adequaat *evaluatie-instrument* heeft om het eigen Engelse (les)programma te meten. Maar ook dat weinig vastgelegd kan worden over de concrete eindresultaten van de afzonderlijke leerlingen.
- Uit het inspectierapport van 1991 bleek dat tijdens de Engelse les hoofdzakelijk Nederlands werd gesproken. Slechts 20% van de leerkrachten gebruikte Engels als *voertaal* tijdens de les. Een leerkracht die zeker is van de eigen taalvaardigheid zal met meer vertrouwen Engels in de klas (classroom language) gebruiken dan een leerkracht die bang is dat z'n Engels niet goed genoeg is (van Nus, 1999).
- Dus blijft de *nascholing van leerkrachten basisonderwijs* een punt van zorg.
- Alle basisschoolleerkrachten zijn bevoegd, maar niet altijd bekwaam Engels te onderwijzen (Koks Gesto, 2003). De roep om *vakleerkrachten* voor het vak Engels is nog altijd niet verstomd.
- Engels is op de *Pabo's* een verplicht onderdeel van het curriculum, maar vreemd genoeg wordt het niet op alle Pabo's gegeven. Dat dit doorwerkt naar het basisonderwijs moge duidelijk zijn, want een leerkracht die de kennis van de vakdidactiek en de training in taalvaardigheid mist, zal als pasafgestudeerde leerkracht niet erg gemotiveerd zijn voor Eibo (van Nus, 1999).
- Op alle scholen staat Engels in jaargroep 7 en 8 op het lesrooster. De *tijd* voor Engels is meestal drie kwartier tot één uur in de week (Periodieke Peiling Onderwijs Nederland, 1996).

Een veel gehoorde klacht is dat slechts één uur in de week geen zoden aan de dijk zet. Als de kwaliteit van dat ene uur dan ook nog eens te wensen over laat is het effect nihil.

- Uit onderzoek blijkt dat kinderen makkelijker en spontaner een taal leren als ze *jong beginnen*. Voor het imiteren van de uitspraak en het spontane spreken blijkt dat het geval. Dat geldt ook wat betreft de motivatie om Engels te leren. De vraag rijst : Is het ook nuttig? Er is nog te weinig ervaring met de leerlijn Engels vanaf kleuters tot en met groep 8 om te kunnen concluderen of het rendement heeft of niet (van Toorenburg, 2003). Na onderzoek zou pas vastgesteld kunnen worden of de aanvangsleeftijd een knelpunt is of niet.

- In het basisonderwijs zijn geen *methoden* voorhanden die een doorgaande leerstoflijn vormen met Engels in het voortgezet onderwijs. De docenten Engels in het voortgezet onderwijs volgen in de brugklas de methoden vrij nauwgezet. De docenten passen hun leerstofrepertoire nauwelijks aan aan de voorkennis van de leerlingen en beginnen veelal gewoon van voren af aan (Edelenbos, 1993).

- Het *Europees taalportfolio* is een officieel document waarin leerlingen hun vaardigheid in talen kunnen beschrijven. Op deze manier moet er meer samenhang in het talenonderwijs van de Europese landen komen. Een taalportfolio kan een middel zijn om vast te stellen wat de beginsituatie van leerlingen is en kan aangeven welke doelen worden nagestreefd. Indien iedere basisschoolleerling een taalportfolio bijhoudt dan zal de docent Engels in het voortgezet onderwijs beter het instapniveau kunnen bepalen.

- Van Toorenburg (2003) stelt dat er continuïteit moet komen bij de overstap naar het voortgezet onderwijs. Leerlingen moet geen grote kloof ervaren in de leerstof, in de didactische aanpak en in de pedagogische benadering. Voor vakken als aardrijkskunde, Nederlands en wiskunde gelden dezelfde aansluitingsproblemen als voor het vak Engels. Er is dus geen sprake van *uniciteit*. Het vak Engels staat dus niet alleen waar het de aansluitingsproblematiek betreft.

- Vooral op het terrein van zelfstandig werken in groepjes gaat in het voortgezetonderwijs veel verloren van wat in Eibo vaak de belangrijkste *didactische werkvorm* is (inspectierapport, 1999). Als binnen een werkverband BO/VO als eerste stap een leerstofaansluiting afgerond is, kan in een volgende fase continuïteit in de pedagogisch/didactische benadering aangepakt worden (Van Toorenburg, 2003).

Uit literatuuronderzoek blijkt dus dat de aansluiting basisonderwijs/voortgezet onderwijs ten aanzien van het vak Engels op vele terreinen verbeterd zou kunnen worden. Speelt deze problematiek ook op lokaal niveau?

Hieronder wordt het onderzoek op de CSG Het Noordik te Vroomshoop, woonplaats van de onderzoeker, beschreven. In het onderzoek stond de volgende vraagstelling centraal: *Welke factoren met betrekking tot de aansluiting van het vak Engels BO/VO spelen op lokaal niveau een rol en wat zijn mogelijke verbeterpunten?*

Methode van onderzoek

Survey

Uit oogpunt van effectiviteit en efficiëntie is gekozen voor een survey met behulp van een schriftelijke vragenlijst (Dousma, 1997). Door systematische ondervraging van personen op een groot aantal punten werd in korte tijd data verzameld en vervolgens geanalyseerd (Fowler, 1990).

Respondenten

Alle 16 voedingsscholen van CSG Het Noordik te Vroomshoop werden aangeschreven. Uiteindelijk namen aan dit onderzoek 10 leerkrachten uit groep 8 van 10 voedingsscholen van CSG Het Noordik te Vroomshoop deel, een percentage van 63%. Er is gekozen voor leerkrachten groep 8, aangezien zij de contacten met het voortgezet onderwijs onderhouden en in veel gevallen het vak Engels geven. Ook de 4 docenten Engels van Het Noordik te Vroomshoop namen deel. Met de contactpersoon heeft vooraf en achteraf een gesprek plaatsgevonden. CSG Het Noordik is gevestigd in de woonplaats van de schrijver van dit artikel. Het invullen van de vragenlijsten nam niet meer dan een kwartier in beslag. Bij schriftelijke enquêtes speelt sociale wenselijkheid veelal minder sterk een rol.

Instrument

De leerkrachten van groep 8 van de voedingsscholen en de docenten Engels van het Noordik kregen een vragenlijst voorgelegd. Op basis van het literatuuronderzoek handelden de vragen over vier thema's: de eigen school, de leerkracht die Engelse les geeft, de methode Engels en de aansluiting Engels BO/VO.

Vragen over de eigen school gingen o.a. over het leerlingenaantal van de school en van groep 8 en of groep 8 gecombineerd was. Vragen over de leerkracht die Engelse les geeft gingen o.a. over leeftijd, geslacht, ervaring en opleiding voor het geven van lessen Engels. De vragen over de methode Engels gingen o.a. over de titel van de gebruikte methode, aanvullend materiaal, aantal lessen Engels per week, percentages van de instructietijd besteed aan het spreken van de Engelse taal, percentages in tijd besteed aan spreekvaardigheid, schrijfvaardigheid, luistervaardigheid, leesvaardigheid, grammatica en woordenschat. De vragen over de aansluiting Engels BO/VO gingen o.a. over contacten tussen de beide vormen van onderwijs, het kennen van elkaars methoden en kerndoelen en onderlinge bezoeken. Het betroffen zowel open als gesloten vragen.

Onafhankelijk van elkaar moesten er, verdeeld over de vier thema's, 29 vragen worden beantwoord door de leerkrachten van de voedingsscholen en 25 vragen door de docenten Engels van Het Noordik. De vragenlijsten voor de leerkrachten van de voedingsscholen werden per post verzonden en gingen vergezeld van een retourenvelop. De vragenlijsten voor de docenten Engels van het Noordik werden persoonlijk overhandigd aan de contactpersoon en dito verzameld.

Procedure van dataverzameling

In november 2004 werden de vragenlijsten verstuurd naar de leerkrachten van groep 8 van de voedingsscholen van CSG Het Noordik te Vroomshoop. De respondenten kregen twee weken de tijd om de vragenlijsten in te vullen en terug te sturen. Alle scholen die niet binnen het tijdsbestek hadden gereageerd werden telefonisch vriendelijk verzocht de lijsten alsnog in te vullen en te retourneren. Uiteindelijk reageerden 10 van de 16 groepsleerkrachten. Alle docenten van het Noordik vulden de vragenlijsten in. Vooraf vond met de woordvoerder van de vier docenten een gesprek plaats.

Procedure van dataverwerking

Een week na de deadline werden de resultaten in kaart gebracht. Na het in kaart brengen van de resultaten van beide vormen van onderwijs werd een gesprek gevoerd met de contactpersoon van Het Noordik. Het gesprek moest onduidelijkheden ophelderen. Vooral de antwoorden op de open vragen werden toegelicht.

De resultaten werden per thema in tabelvorm gezet. Door het in tabelvorm te plaatsen konden de resultaten van de afzonderlijke scholen snel vergeleken worden.

De verzamelde resultaten werden daarna aan een analyse onderworpen. De onderzoeksvraag werd tegen het licht gehouden.

Resultaten

De eigen school

Het gemiddelde aantal leerlingen per school bedraagt 168 leerlingen, het aantal groepen ruim 7 en het aantal combinatiegroepen bijna 3. Op 60% van de scholen is groep 8 gecombineerd, maar wordt wel afzonderlijk aan groep 7 en 8 het vak Engels onderwezen. Het gemiddelde aantal leerlingen in groep 8 is 18.

De leerkracht die Engelse les geeft

De leerkrachten, werkzaam in groep 8, zijn over het algemeen zeer ervaren. Het gemiddelde aantal dienstjaren is 22,5. De oudere leerkrachten hebben in veel gevallen geen of weinig opleiding gehad voor het geven van lessen Engels op de basisschool. De jongere leerkrachten hebben op de Pabo een opleiding gehad voor het geven van lessen Engels op de basisschool.

De methode

Er wordt op de voedingsscholen van het Noordik met maar liefst vijf verschillende methoden gewerkt. Het voortgezet onderwijs weet niet welke methoden dat zijn en het basisonderwijs weet niets over de methoden die op het voortgezet onderwijs worden gebruikt. In het basisonderwijs ligt het accent van de methoden meer op gespreksvaardigheid en in het voortgezet onderwijs meer op de schrijfvaardigheid. Ook het gebruik van aanvullend lesmateriaal laat grote verschillen zien, namelijk aanvullend materiaal in de vorm van liedjes, leesboekjes, videobanden en tijdschriften.

Op alle tien voedingsscholen wordt ca. 45 minuten les per week in Engels gegeven. Alle scholen beginnen met Engelse les in groep 7. Toch blijken er volgens de docenten van het Noordik verschillen in kennis tussen voedingsscholen te zijn. De verschillen tussen de voedingsscholen en de leerlingen onderling zijn echter nooit goed in kaart gebracht.

Op de basisscholen is toetsing een ondergeschoven kindje in vergelijking met het Noordik. Slechts 9% van de tijd is men met toetsing bezig tegenover 18% op het voortgezet onderwijs. Opvallend is dat op basisscholen tijdens de lessen Engels meer Engels wordt gesproken door leerkracht en leerlingen (58%) dan op het Noordik door de docenten en de leerlingen.

Op zowel het basisonderwijs als het voortgezet onderwijs worden de lessen Engels nog hoofdzakelijk klassikaal gegeven. Er is weinig ruimte voor differentiatie.

De aansluiting Engels BO/VO

Er vindt geen overleg plaats tussen de voedingsscholen en het Noordik over het vak Engels. Ook vinden er geen klassenbezoeken over en weer plaats. De kerndoelen basisonderwijs zijn bekend bij de leerkrachten van de voedingsscholen, maar niet bij de leerkrachten van het Noordik.

Meer dan de helft van de leerkrachten van de voedingsscholen vindt dat de aansluiting van het vak Engels BO/VO verbeterd kan worden. Op het Noordik vinden alle vier de docenten dat.

In open vragen gaven de leerkrachten van groep 8 van het basisonderwijs als mogelijke verbeterpunten aan:

- Methodische uitstaptoets, die eventuele hiaten blootlegt
- Meer overleg
- Afstemming keuze methode
- Afstemming waar de nadruk op moet worden gelegd

In open vragen gaven de docenten Engels van het voortgezet onderwijs als mogelijke verbeterpunten aan:

- Eerder beginnen met Engels op bas
- Wenselijk zou zijn als een ieder evenveel Engels kreeg
- Bepaalde basiskerndoelen afspreken
- Opname in Cito-toets, dan moet men wel
- Gastdocentlessen in groep 8 (door school waar gemiddeld de meeste leerlingen naar toe gaan)
- Overleg tussen beide onderwijsvormen

Op basis van het literatuuronderzoek en survey-onderzoek volgt hier tot slot van het resultaatendeel een gerubriceerde opsomming van mogelijke verbeterpunten:

Diplomerings:

- Er zou een certificaat moeten komen voor het geven van lessen Engels op de basisschool (een brevet van vermogen).
- Op Pabo's moet er een speciale aantekening komen voor het vak Engels (vergelijkbaar met een apart bijbeldiploma). Leerkrachten die niet in het bezit zijn van zo'n aantekening moeten worden verplicht een toets af te leggen.
- Bij een onvoldoende score dienen de leerkrachten verplicht te worden een Eibo-cursus te volgen.
- Het probleem van een niet bevoegde leerkracht kan worden ondervangen door te doen aan teamteaching, waarbij een bevoegde collega de lessen Engels overneemt, of door het aanstellen van een vakdocent.
- Om de twee jaar moeten leerkrachten die in het bezit zijn van een bevoegdheid Engels een korte herhalingscursus volgen (vergelijkbaar met een BHV-cursus/Bedrijfs Hulp Verlening). Het meest ideale plaatje is de goed (na)geschoolde groepsleerkracht die Engels geeft in de eigen groep. Wordt de herhalingscursus niet gevolgd dan komt de bevoegdheid te vervallen.

Methoden:

- Er moet worden gestreefd naar uniformiteit in methoden (Edelenbos, 1990).
- Alle voedingsscholen met dezelfde methode laten werken zal een utopie zijn, maar scholen met eenzelfde methode binnen eenzelfde schoolvereniging moet praktisch haalbaar zijn. Ook kan gedacht worden aan andere samenwerkingsverbanden (binnen een dorp, topic op een directievergadering).
- Uitgevers van methoden Engels moeten meer de doorgaande lijn BO/VO in de gaten houden.
- Scholen voor voortgezet onderwijs zouden afspraken met de voedingsscholen kunnen maken over de doorgaande lijn qua methodiek.
- De kerndoelen zouden juist meer gespecificeerd moeten worden, niet te algemeen worden opgesteld. Door precies aan te geven wat leerlingen aan het eind van de basisschool moeten beheersen ontstaat er duidelijkheid. Duidelijkheid voor de basisscholen, de scholen voor voortgezet onderwijs en de uitgevers van methoden Engels.

Toetsing:

- Uit bovenstaande vloeit voort dat er toetsmiddelen moeten komen.
- Methoden Engels basisonderwijs moeten standaard een toets- en registratiesysteem inbouwen. De toetsresultaten kunnen doorgespeeld worden aan het voortgezet onderwijs.
- Elk kind zou een Engels portfolio kunnen opbouwen (Europees Taalportfolio, 2003).
- Uit het onderzoek blijkt dat er behoefte is aan een uitstaptoets. Zo'n uitstaptoets of Engels diploma kan methodisch ingebouwd worden. Het zal basisscholen aansporen het vak Engels (indien nodig) serieus te nemen.
- Er kan ook gekozen worden voor een onafhankelijke toets. De Cito-eindtoets zou een toetsonderdeel Engels kunnen opnemen. Ook dit zal scholen aansporen het vak Engels serieus te nemen. Scholen kunnen nu met elkaar vergeleken worden.
- In plaats van een uitstaptoets kan er op het voortgezet onderwijs een instaptoets worden afgenomen. Een instaptoets is wellicht wat onafhankelijker dan een uitstaptoets. Er kan immers niet gericht op worden geoefend. Ook kan gekozen worden voor een combinatie van beide toetsen.

Vervroegd Engels:

- Een mogelijkheid om het niveau Engels van de kinderen te verhogen is het vak eerder aan te bieden (van Schooten, 1994). Kenners zijn het nog niet eens over de leereffecten. Het ministerie van onderwijs zou daar eens onderzoek naar moeten doen.

Contact BO/VO:

- Docenten Engels (met name brugklasdocenten) van het voortgezet onderwijs zouden de leerkrachten basisonderwijs die Engels geven eens een middag moeten uitnodigen om ze bij te praten over het wel en wee van het vak Engels op het VO.
- Uit het onderzoek blijkt dat er van enige vorm van overleg tussen beide vormen van onderwijs geen sprake is. Men zou twee keer per jaar een middag moeten beleggen om zaken die de aansluiting betreffen te bespreken. Dat zou dan onder schooltijd moeten gebeuren, hetgeen inhoudt dat het vervangingsfonds moet worden aangesproken.
- Eens per jaar dienen leerkrachten uit het basisonderwijs die Engels geven lessen Engels op het voortgezet onderwijs bij te wonen. Dit verbeterpunt kan gecombineerd worden met bovenstaand verbeterpunt.
- Eens per jaar dienen leerkrachten van het voortgezet onderwijs lessen Engels in het basisonderwijs bij te wonen. Ook dit verbeterpunt kan gecombineerd worden met een voorlichtingsmiddag.
- Tijdens zo'n overleg dient ook het punt van didactische continuïteit aan de orde te komen (Rosmalen, 1990).

Discussie

Samenvatting

Uit bovenstaande blijkt dat het landelijke beeld van de aansluitingsproblematiek basisonderwijs/voortgezet onderwijs met betrekking tot het vak Engels ook geldt voor de CSG Het Noordik te Vroomshoop en haar voedingsscholen.

Alle in het resultatendeel vermelde rubrieken behoeven in de toekomst de nodige aandacht. Het punt van de gespecificeerde kerndoelen zal nog eens nader onder de loep genomen moeten worden (Ministerie OCW, 1998). De nieuw beknopt geformuleerde kerndoelen vergroten de autonomie van scholen, maar tevens bemoeilijken zij de uniformiteit van lesinhouden en didactische werkvormen.

Discussie over de resultaten

Nader onderzoek zou zich kunnen richten op de vraag: In hoeverre maakt het gebruik van een bepaalde basisschoolmethode voor Engels en/of de bekwaamheid van de groepsleerkracht nog verschil uit op in het voortgezetonderwijs behaalde resultaten voor het vak Engels? Moet er aan de roep om vakleerkrachten gehoor worden gegeven of moet de nascholing van de groepsleerkracht meer handen en voeten krijgen?

In hoeverre zal een toets- en registratiesysteem bijdragen aan de status van het vak Engels op de basisschool? Moet het vak Engels wellicht onderdeel gaan uitmaken van de entreetoets in groep 7 en de eindtoets in groep 8?

Moet de (wereld)taal Engels op de scholen ook een internationaal tintje krijgen door het gaan werken met een Europees taalportfolio?

Ook het fenomeen vervroegd Engels op de basisschool behoeft nader onderzoek. Er is nog geen onderzoek gedaan naar de vraag of de wijze waarop in Nederland Vervroegd Engels vorm wordt gegeven, rendement heeft.

Conclusie en aanbeveling

Nog veel onbeantwoorde vragen. Van een doorlopende leerlijn Engels van basisschool naar voortgezet onderwijs is nog steeds geen sprake.

Hopelijk mag de uitkomst van dit onderzoek, met de daarbij horende verbeterpunten, bijdragen tot een betere aansluiting van het basisonderwijs op het voortgezetonderwijs met betrekking tot het vak Engels tussen CSG Het Noordik te Vroomshoop en haar voedingsscholen.

Referenties

Dousma, T., Horsten, A., & Brants, J. (1997). *Tentamineren*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Edelenbos, P. (1990). *Leergangen voor Engels in het basisonderwijs vergeleken*. Groningen: RION.

Edelenbos, P. (1993). *De aansluiting tussen Engels in het basisonderwijs en Engels in het voortgezet onderwijs*. Groningen: RION.

Fowler, F.J. (1990). *Survey research methods*. Newbury Park: SAGE Publications.

Inspectie van het onderwijs (1999). *Engels in de basisvorming*. Den Haag: Sdu-Servicecentrum.

Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen (1991). *Engels in basisonderwijs en brugklas*. Den Haag: DOP.

Nus, F. van (1999). *Het staat in de wet*. Hengelo: Hogeschool Edith Stein.

Periodieke Peiling van het Onderwijsniveau (1996). *Balans van het Engels aan het einde van de basisschool*. Arnhem: Cito.

Rosmalen, W.M.M. (1990). *Aspecten van de onderwijspraktijk van docenten Nederlands en Engels*. Arnhem: Cito.

Schooten, E. van (1994). *De relatieve moeilijkheid van de moderne vreemde talen Engels, Frans en Spaans voor leerlingen in het voortgezet onderwijs*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.

Toorenburg, H. van, & Bodde-Alderlieste, M. (2003). *Vakdossier Engels basisschool*. Enschede: SLO.

Engels in het basisonderwijs (2003). Ochten: Koks Gesto BV.

Het Europees Taalportfolio (2003). Alkmaar: Europees Platform voor het Nederlandse Onderwijs.

Kerdoelen Engels in het basisonderwijs (1998). Den Haag: DOP.

